

Міністерство освіти і науки України
Український католицький університет
Факультет суспільних наук

Кафедра соціології

Дипломна робота на тему:

Релігія та політичні орієнтації населення сучасної України

Виконала студентка 4 курсу
бакалаврату за спеціальністю
«Соціологія», групи – ССО-18Б
Дмитришин Олена Степанівна

Науковий керівник:
доцент кафедри соціології
кандидат соціологічних наук
Миронович Д. В.

Львів 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Теоретико-методологічні засади дослідження ролі релігії у формуванні політичної активності населення сучасної України	8
1.1. Релігія, релігійність, релігійна приналежність: особливості соціологічного підходу	8
1.2. Поняття політичних орієнтацій: структура та функції.....	15
1.3. Взаємозв'язок релігійного та політичного чинників	20
Висновки з Розділу I.....	23
РОЗДІЛ II. Методологія	26
2.1. Гіпотези дослідження.....	26
2.2. Опис масиву даних	27
2.3. Опис змінних.....	28
2.4. Методи аналізу.....	32
РОЗДІЛ III. Емпірична частина	34
3.1. Результати статистичного аналізу (одновимірні та двовимірні розподіли).....	34
3.2. Результати статичного аналізу (регресійний аналіз).....	44
Висновки з Розділу III.....	47
Висновок	50
Список використаної літератури	53

ВСТУП

Актуальність теми:

Релігія та політика - це базові інститути суспільства, їх існування сприяє його удосконаленню та збереженню соціального порядку. Проте з часів епохи Просвітництва, у зв'язку з технологічним прогресом, масово поширювався світогляд про майбутній занепад релігії під впливом загальної раціоналізації мислення людей та науковими відкриттями. І через ставлення до релігійного інституту, як до пережитку минулого, церковні процеси не вивчались приблизно до 1950-х років. Проте у ХХІ столітті такий соціальний феномен, як релігія, нікуди не зник, а навпаки він продовжує існувати, розвиватись та модернізуватись. Важливо вивчати релігію, оскільки вона формує установки та ціннісні орієнтири, які впливають на стиль життя індивідів в суспільстві. У соціології впливом релігії на базові підсистеми соціуму такі, як політика, економіка чи культура, цікавились науковці, починаючи від основоположника О. Конта, класиків соціології і аж до вчених сьогодення.

Яскравим прикладом актуальності теми є нещодавня релігійна подія - отримання томосу про автокефалію, яка собою несла виразний політичний характер. У 2019 році становлення ПЦУ як єдиної помісної православної церкви України продемонструвало її вагомий роль не лише на релігійній, а й на загальнонаціональній політичній арені. Також помітно, що церковні діячі все частіше проявляють участь у політичному житті держави і намагаються сприяти активному розвитку й становленню відповідального громадянського суспільства.

Новизна роботи полягає у представленні результатів кількісного статистичного аналізу, який допомагає отримати відповіді на питання: чи дійсно політична активність пов'язана з релігійністю? Як релігійний чинник сприяє підвищенню чи зниженню рівня політичної участі населення України? Чи є

кореляція між конфесійною приналежністю та політичними перевагами в державі? Дослідження надасть розуміння того, чи має значення релігія в контексті політичних орієнтацій українців або ж її роль виключно номінальною.

Мета роботи – дослідити зв'язок між релігійним чинником (що включає конфесійну приналежність, релігійні практики та внутрішньоорганізаційну структуру релігійної громади і т. д.) та політичними орієнтаціями населення сучасної України. Тобто чи можна пояснити схильність до політичної участі чи переваг через конфесійну приналежність індивідів, що може бути наслідком впливу релігійних віровчень, певної організаційної структури громад або ж методів роботи з паствою тощо.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних завдань:

1. Розглянути основні теоретичні підходи в межах соціології, пов'язані з вивченням феномену релігії та релігійності.
2. Проаналізувати підходи і концепції політичної культури та взаємовпливу політичної й релігійної участі.
3. Окреслити загальні особливості українського контексту, а саме особливості релігійної сфери та настанов до політичної участі (чи є населення пасивним, чи активним у відстоюванні власних прав та спробах впливати на прийняття політичних рішень, які групи є більш активними, а які пасивними, в яких формах це переважно відбувається, і як все це корелює з особливостями релігійного ландшафту).
4. Зробити емпіричну операціоналізацію понять «релігійності» та «політичних орієнтацій». Сформулювати гіпотези.
5. Провести дослідження.
6. Проаналізувати та проінтерпретувати результати, зробити висновки.

Об'єкт:

За носієм проблеми: доросле населення сучасної України віком від 18 років і старше.

За критерієм загальної проблеми: політичні орієнтації українців.

Предмет: вплив релігійності, що включає конфесійну приналежність, релігійні практики та внутрішньоорганізаційну структуру релігійної громади і т.д., на політичні орієнтації громадян сучасної України.

Під *політичними орієнтаціями* мається на увазі ставлення індивіда до того чи іншого політичного явища як до значущого, його схильність до вибору та політичної участі: «Політична участь – це сукупність спостережуваних ззовні людських дій (вчинків) у сфері розподілу й реалізації влади» (Спренне, 2017, с. 13), а під *релігійністю* - сукупність релігійних характеристик індивіда, таких як приналежність до певної конфесії, важливість релігії і Бога в житті людини, рівень релігійної участі (Кулькова, 2014, с. 5).

Теоретико-методологічні засади дослідження:

У першому розділі представлено соціологічні концепції, які розкривають поняття релігійності та політичної участі. У роботі проаналізовано базові теорії класиків (Е.Дюркгайма, К.Маркса, М.Вебера), які наводять власні визначення феномену релігійності, окреслюють її вплив на соціальні інтеракції, а також наукові доробки соціологів-послідовників (Р. Старка, К. Доббелера, М. Чейвса) і сучасників (Х.Казанови), які описали роль секуляризації та підходи вивчення релігії у відповідності до «старої» й «нової» парадигм. Теорію політичної культури було розглянуто у розрізі електоральної та неелекторальної поведінки, яку класифікував С.Верба. А згодом (після опрацювання робіт класиків) було проаналізовано концепції соціологів, які представляли функціональний (Т.Парсонс, Р.Мертон) та конфліктологічний (Л. Козер, Р. Дарендорф) підходи вивчення соціальних взаємодій.

У другому розділі роботи продемонстровано вторинний кількісний аналіз даних, здійснений на основі одновимірних та двовимірних розподілів, що ілюструються таблицями і діаграмами. Опісля в ході дослідження було проведено два регресійних аналізи. З усього інструментарію бази даних було відібрано питання, які найкраще розкривають політичні орієнтації (готовність голосувати на виборах національного рівня і готовність підтримати певну політичну партію, самовизначення політичних поглядів, політичні практики

(підписання петицій, звернень, агітація, організація протестів, акцій і т.д.). Та індикатори, що операціоналізують індивідуальну релігійність респондентів (частоту відвідування служб, здійснення молитви, конфесійну приналежність та самооцінку релігійності, віру в Бога).

В межах гіпотез дослідження припускаємо, що:

- (H1) рівень задекларованої релігійності українців є значно вищим, ніж показник виконання релігійних практик (відвідування служб, здійснення молитви).
- (H2) чим частіше індивід відвідує релігійні служби, тим вищим є рівень його громадянської відповідальності, що позитивно позначається на його схильності до політичної участі (готовності голосувати на виборах національного рівня).
- (H3) існує зв'язок між конфесійною приналежністю та схильністю до здійснення політичних практик (готовністю голосувати на виборах національного рівня).
- (H4) існує зв'язок між конфесійною приналежністю та політичними перевагами (прихильністю до певних політичних партій) населення сучасної України.
- (H5) фактор релігійності впливає на самовизначення політичних поглядів індивіда (як правих чи лівих): релігійні люди схильні сповідувати традиційні цінності, тому оцінюють власні політичні погляди, як праві.
- (H6) фактор релігійності впливає на здійснення політичної активності респондентів: релігійні люди є більш активними політично.

Емпірична база:

В якості бази даних для проведення вторинного кількісного аналізу було обрано 2 масиви:

1. Сьома хвиля «Світового дослідження цінностей 2020 року в Україні». Загальна вибірка опитування склала 1289 інтерв'ю респондентів (віком 18 і старше), що репрезентує доросле населення сучасної України.
2. Спільна база даних п'ятої хвилі «Європейського дослідження цінностей» та сьомої хвилі «Світового дослідження цінностей» у період протягом 2017-2020 років. Загальна вибірка опитування склала 135000 інтерв'ю респондентів (віком 18 і старше), що репрезентує доросле населення у 81 країні світу.

Аналіз був проведений у середовищі SPSS.

Структура роботи: Відповідно до методичних рекомендацій та вимог, курсова робота складається зі вступу, 3 основних розділів, висновку та списку використаних джерел і наукової літератури, який налічує 41 позицію. Обсяг основного тексту (вступ, 3 основних розділи, висновок) становить 50 сторінок.

РОЗДІЛ I. Теоретико-методологічні засади дослідження ролі релігії у формуванні політичної активності населення сучасної України

1.1. Релігія, релігійність, релігійна приналежність: особливості соціологічного підходу

1.1.1 Соціологічні теорії релігії: від класиків до сучасності

Релігія – це складне та багатовимірне явище, яке функціонує в суспільстві протягом тривалого часу, тому складно надати якимсь одне повне і вичерпне визначення цьому соціальному феномену, оскільки значення релігії для членів суспільства має здебільшого індивідуальний характер.

В межах соціології релігії існує чимало формулювань поняття «релігія», проте умовно їх можна об'єднати у дві групи: субстанціональні дефініції та функціональні. Соціологи, які є прихильниками субстанціональних формулювань, з'ясовують і розкривають сутність релігії, тобто намагаються відповісти на питання: «Чим релігія є?». За цим принципом Е. Дюркгайм запропонував наступне визначення: «Релігія - це система вірувань та практик, які поділяються групою і спрямовані на священні речі» (Дюркгайм, 2002, с.174).

За допомогою функціональних визначень релігії можна з'ясувати її функцію або відповісти на питання: «Що релігія робить?». Для ілюстрації наведена функціональна дефініція Е. Дюркгайма: «Релігія – це система вірувань і практик, які об'єднують в одну морально спільноту (церкву)» (Дюркгайм, 2002, с.174). Отже, згідно з цим висловлюванням функція релігії полягає в соціальній єдності та інтеграції.

Ще одне визначення релігії сформулював функціоналіст М. Інджер: «Релігія може бути визначена як система вірувань і практик, за допомогою яких група людей розв'язує «вищі» (ultimate) проблеми свого життя» (Угринович, 2009, с. 321). Згідно з Інджером будь-які «нетейстичні системи вірувань» і переконань, які вирішують проблеми людського життя, виконують функції

релігії, тому, власне, релігія - це обов'язковий компонент будь-якого суспільства, а будь-яка людина є релігійною (Угринович, 2009, с. 321). За цим принципом, щоб зрозуміти, що таке релігія, варто з'ясувати, яку соціальну функцію вона виконує.

Релігія проявляє свій вплив на суспільство через віровчення і уявлення про порядок людського буття, вона пропонує вирішення «проблеми сенсу життя», даючи відповіді на фундаментальні питання такі, як: «Що таке добро і зло? Що таке смерть? Що таке час?». Відповідно до вчень формується система норм і цінностей, слідуючи яким індивід зможе досягнути істинну. Релігійні інститути постають в людській свідомості як «ті, що знають більше», ніж відомо самим індивідам. Тож вплив релігії стає можливим завдяки доступу Церкви до «обмеженої» інформації. Схожої думки притримувався соціальний психолог Д. Бетсон. Науковець припускав, що релігійність може приймати форму пошуку відповідей: індивід розглядає релігію як джерело можливих відповідей на вічні питання, але попри це вона не стає остаточною і беззаперечною істиною (Watson, 1976, pp. 29-45).

У ХІХ столітті релігійними процесами зацікавились класики соціології такі, як К. Маркс, Е. Дюркгейм, М. Вебер. Думки та теорії, які запропонували ці науковці лягли в основу становлення доктрин «західної» соціології релігії.

На думку К. Маркса, релігія - це форма відчуження суспільства і маска, під якою приховується експлуаторський вплив капіталізму. Науковець вважав, що релігія легітимізує нерівність, яка існує в суспільстві і переконує людей в тому, що це нормальне та природне явище (Маркс, Енгельс, 1955, с. 55-56). Власне, тому Карл Маркс у вступі своєї роботи «До критики гегелівської філософії права» висловився, що: «Релігія - це опіум народу», який одурманює голови вірян, щоб ті не помічали проблем, які присутні в їхньому житті. Згідно з класиком, релігію можна вивчати, аналізуючи соціально-економічні стосунки в суспільстві, а також релігію неможливо розглядати окремо від соціального середовища, в якому вона існує (Маркс, Енгельс, 1955, с. 29-30, 58).

М. Вебер розглядає релігію як частину людського життя, яка є чимось абсолютно «іншим» та відмінним від суспільства і світу. Оскільки віровчення впливають на мотивацію вчинків індивідів, то соціолог намагається зрозуміти, який сенс вкладають люди у соціальні дії і як на формування цього сенсу впливає релігія. У своїй праці «Протестантська етика і дух капіталізму» Вебер розглядав релігію як спосіб раціоналізації людської діяльності. Раціоналізація відбувається завдяки релігійним віровченням, які пояснюють, як функціонує світ і в чому полягає сенс буття. Відповідно до цих вчень в індивіда формується система норм та цінностей, якими він керується в буденності. Таким чином Вебер, наприклад, з'ясовує, що підґрунтям капіталізму є цінності протестантського віровчення (Вебер, 1990). Отже, головним для М. Вебера при вивченні релігії є осмислення «сенсів», які вона утворює.

Е. Дюркгайм, на відміну від М. Вебера, не цікавився індивідуальними віруваннями людей, його увага була прикута до функцій, які виконує релігія (Дюркгайм, 2002, с.186). Соціолог вважав, що релігія - це фундаментальний інститут, завдяки якому з'являються перші системи уявлень, які людина робила про світ і про себе саму. На його думку, головним завданням релігії є консолідація суспільства, а ключовим елементом будь-якої релігії є не віра, а ритуали, які забезпечують соціальну єдність та інтеграцію. Вивчаючи, релігійні ритуали і розкриваючи їх зміст, можна зрозуміти структуру спільноти, яка їх виконує. В своїй роботі «Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії» Е. Дюркгайм врешті висловлює, що релігія - це ілюзія, яка є продуктом колективних уявлень спільноти, в якій вона існує (Дюркгайм, 2002, с.12-13). Отже, завдяки науковим напрацюванням К. Маркса, М. Вебера та Е. Дюркгайма формується соціологія релігії в межах європейського суспільства, а їх вчення задають старт для майбутніх досліджень релігійних процесів.

Теорія секуляризації – була першою теорією релігії, яка постала в межах соціології. Зародилось поняття «секуляризація» в західному християнстві у богословському середовищі. Первинне значення «секуляризувати» означало «робити світським», та згодом, окрім богословів, цим терміном почали

оперувати юристи та політики (Casanova, 2009, p.1049-1066). В соціологічному контексті М. Вебер був першим, хто ввів поняття «секуляризація» як нейтрально описовий термін у праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905). Проте особливої цікавості до вивчення релігійних процесів праця М. Вебера не викликала, оскільки релігія розглядалась як пережиток минулого, який незабаром втратив свій сенс та існування в модерному суспільстві.

Тож, щоб оперувати таким терміном як «секуляризація» варто окреслити його значення в контексті даної роботи. Найвлучніше визначення, на мою думку, висловив К. Доббелере, який вважав, що секуляризація - це не тільки зменшення впливу релігії на світські інститути такі, як політика, економіка, освіта і закон, але й зниження рівня індивідуальної релігійності (Dobbelaere, 2009, p.2).

У 60-их роках ХХ століття, виявилось, що соціологи недооцінили релігію і її потенціал, у зв'язку з цим, виникли різні теорії, які пояснювали і описували суспільні тенденції, пов'язані з «розчаклуванням світу», тому Р. Інглхарт та П. Норріс в праці «Сакральне і секулярне: релігія і політика в світі» запропонували поділ усіх теорій секуляризації на дві групи: теорії, засновані на попиті на релігію («стара парадигма») і теорії пропозиції («нова парадигма») (Norris, Inglehart, 2011, p. 7).

На думку класика соціології Макса Вебера і послідовників його традиції (П. Бергера, Б. Вілсона і Д. Мартіна), секуляризація бере свій початок ще з епохи Просвітництва. Саме в цей період розвиток і поширення наукового світогляду і технологій підриває статус релігії як єдиного джерела інформації про світ (Berger, 1999, p.3). Е. Дюркгайм вважав, що занепад релігії і розвиток секуляризації - це результат диференціації суспільства. Згідно з логікою науковця, через ускладнення структури суспільства, релігія стане елементом одної з численних підсистем соціуму і відповідно її вплив на сфери життєдіяльності індивідів буде таким ж незначним (Swatos, Christiano, 1999, p. 213). Серед теоретиків побутувала думка, що оскільки релігія втратила частину своїх соціальних функцій, наприклад, таких, як встановлення законів, то релігія втратить і свою важливість та значущість в суспільстві. Окрім Е. Дюркгайма,

такий погляд на релігію підтримували прихильники «старої парадигми» теорії секуляризації, науковці К. Доббелер та М. Чейвс. Вони вважали, що роль релігії та Церкви у модерному суспільстві зменшуватиметься у зв'язку з його диференціацією (Chaves, 1994; Dobbelaere, 2009). «Стара парадигма» теорії секуляризації залишалась актуальною до 1970-их років, але після Ісламської революції в Ірані, її постулати піддалися критиці. На думку Р. Старка, провал логіки «класичної парадигми» полягав у вузькому (одновимірному) і однобічному характері сприйняття процесу секуляризації (Stark, 1999, pp. 249-273). Наприклад, те, що люди рідше відвідують храми не означає, що рівень їхньої релігійності є меншим, ніж в індивідів, які є практикуючими вірянами. Тож, оскільки після 70-их років ХХ століття «стара парадигма» теорій секуляризації не змогла пояснити і описати емпіричну реальність тогочасного суспільства, а нові релігійні процеси вимагали нового підходу до їх вивчення, це й стало поштовхом виникнення «нової парадигми» теорій секуляризації.

Прихильники «нової парадигми» секуляризації базують свої дослідження на теорії раціонального вибору. На відміну від класичної теорії «попиту» на релігію, дослідники Р. Старк і Ворнер пропонують розглянути релігію з боку «пропозицій». Вони вважають, що рівень секуляризації зріс, оскільки зменшилась конкуренція між релігіями. Проте, якщо конкуренція на релігійному ринку посилюється і розвивається, то відповідно значимість релігії в суспільстві і її вплив на інші світські сфери нікуди не зникає, а навпаки поглиблюється (Stark, 1999; Warner, 1993). У модерному суспільстві такому, як наприклад, США усі конфесії, деномінації, секти повинні «змагатись» за кількість своїх вірян. Згідно з логікою теорії раціонального вибору чим ширший спектр релігійних послуг (пропозицій) може запропонувати релігія, тим більше прихильників і послідовників вона матиме. Таким чином теоретики «нової парадигми» заперечили думку Е. Дюркгайма, з якою релігійний плюралізм є наслідком диференціації і послаблює вплив релігії на суспільство.

1.1.2. Релігія та релігійність в Україні: характеристика сучасного стану

Україна є цікавим полем для дослідження релігійних процесів, оскільки це пострадянська країна східної частини Європи. Інтерес до вивчення релігійності українського середовища виник у 90-их роках після розпаду Радянського Союзу. У складі СРСР українці повинні були дотримуватись ідеології, яка будувалась на атеїстичних засадах, що обмежувала релігійну діяльність на загальнодержавному рівні. Соціолог А. Грілі вважав, що це був довгий період насильницької секуляризації, коли релігія заборонялася, а релігійні структури переслідувалися державою (Greeley, 1994, p. 254).

Тож процес, після виходу України з СРСР, можна назвати релігійним ренесансом для її громадян, а розвиток та поглиблення поліконфесійності в Україні було спричинене лібералізацією державної політики щодо релігії (Єленський, 2013, с.343-368).

Ще однією характерною особливістю релігійного «ринку» в Україні є відсутність державної (домінуючої) Церкви, наявність якої притаманна країнам Західної Європи. Пропри високу частку православних вірян, Україну не можна назвати моноконфесійною країною, оскільки українці є прихожанами трьох православних деномінацій ПЦУ, УПЦ-КП та УПЦ (МП), через несуттєву різницю у кількості прихильників (ПЦУ – 13%, УПЦ-КП- 8% та УПЦ(МП) – 11%) жодна з Церков не може претендувати на здобуття державного статусу¹. Та й згідно з результатами соціологічних досліджень (2000 р., 2010 р. та 2013-2018 рр.) Центру Разумкова: «Ідея запровадження державної Церкви в Україні не користується підтримкою переважної більшості громадян (рівень підтримки такої ідеї знизився з 20% у 2000р. до 10% у 2010р. і від того часу не перевищував 13% респондентів)².»

---

¹ Центр Разумкова. (2019). Держава і церква в Україні-2019: Підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали). Взято з: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf.

² Центр Разумкова. (2018). Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: 2010-2018рр. (інформаційні матеріали). Взято з: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf.

Тож, попри те, що 65% українців сповідують православ'я, в країні водночас спостерігається релігійний плюралізм³. Він зумовлений диференціацією релігійних інститутів в Україні, і таким чином можна припустити, що «нова парадигма» теорії секуляризації, яка дозволяла описувати релігійну ситуацію в США, частково відповідає українським релігійним тенденціям. Згідно з теорією раціонального вибору, на релігійному ринку відбувся перехід від «попиту» до «пропозицій». Отже, чим ширший спектр релігійних послуг в Україні, тим більша кількість релігійних організацій та їх послідовників (Лазаренко, 2015, с. 248). За показниками приналежності до релігійних віросповідань Україна залишається однією з найбільш релігійних у Європі (Докаш, 2016, с.115).

Якщо зосередити увагу на релігійності української молоді, то досить закономірним є явище, що чим старший респондент, тим вищий у нього рівень релігійності⁴. Так, наприклад, у 2019 році частка віруючих віком 18-24 роки становила 52%, що є значно меншим показником у порівнянні з найстаршими респондентами (60 років і старші), 70% яких визнають себе релігійними. Проте ще 10 років тому (2009 р.) така тенденція була зовсім непомітна, оскільки рівень релігійності серед усіх вікових категорій не мав статистично значимої відмінності (74-76%) (Паращевін, 2009, с.14).

Також цікаво розглянути найактуальніші результати дослідження Центру Разумкова станом на січень 2020 року, які дозволяють оцінити конфесійну приналежність серед різних вікових груп. Найвищий показник (8,4%) серед респондентів, які визнають себе невіруючими, є в наймолодшій категорії опитаних українців (18-29 років). Також молодь, у порівнянні з іншими віковими

---

³ Центр Разумкова. (2019). Держава і церква в Україні-2019: Підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали). Взято з: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf.

⁴ Центр Разумкова. (2018). *Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: 2010-2018pp.* (інформаційні матеріали). Взято з: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf.

групами, має найвищий показник (11%) невизначеності щодо конфесійної приналежності⁵.

Отже, Україна декларативно є досить релігійною країною, оскільки станом на 2019 рік 66% населення визнають себе віруючими, проте водночас, якщо враховувати показник релігійних практик, то лише 15-19% усіх вірян відвідують щотижневі літургійні служби⁶. Така тенденція може бути пов'язана з загальносвітовими процесами секуляризації, внаслідок яких змінюється структура релігійних інституцій та відбувається перехід релігії у приватну справу кожного (Єленський, 2005, с. 168-179). Відповідно громадяни все частіше, уникають ідентифікацію себе з приналежністю до певної конфесії та фактор індивідуальної віри стає важливішим, ніж дотримання релігійних практик.

1.2. Поняття політичних орієнтацій: структура та функції

1.2.1. Соціологічні теорії політичних орієнтацій

Політичний інститут, як і релігійний, є одним з ключових факторів, що сприяють суспільному порядку. Оскільки політика уособлює владу над суспільством, за допомогою якої здійснює вплив на соціум і його структуру, то існує потреба серед соціологів вивчати політичні процеси, які перетинаються і взаємозв'язані з іншими сферами життя людей в суспільстві.

Як і у випадку з релігією, поняття «політичні орієнтації» не має вузько окресленого визначення і науковці трактують його по-різному. Об'єкт політичних орієнтацій по своїй суті є дуалістичним: «З одного боку, об'єкт повинен нести у собі конструктивно-ціннісний зміст. З іншого, він обов'язково повинен містити характеристики суб'єкта політичної дії (політичної партії,

---

⁵ Центр Разумкова. (2020). *Конфесійна та церковна належність громадян України (січень 2020 р.)*. Взято з: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/konfesiina-ta-tserkovna-nalezhnist-gromadian-ukrainy-sichen-2020r>

⁶ Центр Разумкова. (2019). *Держава і церква в Україні-2019: Підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали)*. Взято з: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf.

політичного або державного діяча тощо). Таким чином, коли ми говоримо, наприклад, про ліві чи праві політичні орієнтації, насправді мова йде про перетинання двох типів орієнтацій – на “об’єкт-ідеологію” (V (value)-орієнтація) та “об’єкт-політичного актора” (A (actor)-орієнтація).» (Кутир’ова, 2009, ст. 104)

Орієнтації можуть бути культурними, релігійними, економічними та політичними, проте їх всіх об’єднує основа, яка будується на соціальних цінностях в межах певної наукової галузі. Формування політичних орієнтацій відбувається при взаємодії з простором реальних або віртуальних політичних дискурсів, структуруванні цього простору та ідентифікації акторів політичного процесу. Опісля визначення так званої політичної системи координат, індивід повинен зрозуміти та зафіксувати свою позицію у цьому полі (Кутир’ова, 2009, ст. 104). Це може відбуватися, як внутрішньо – шляхом рефлексії щодо певних установок та прихильності до ідеологій, так і зовнішньо – через його політичну активність.

Схильність до політичної участі або поведінки є важливою складовою політичних орієнтацій індивіда. Це явище дозволяє дослідити доступну для чутливого сприйняття поведінку індивіда, за рахунок якої здійснюється вплив на владу. Прикладом такої поведінки є голосування на виборах, підтримка певних політичних рухів, ініціювання та відвідування публічних демонстрацій, участь у мітингах, політична агітація, т.д.

Американський науковець С. Верба розробив класичну класифікацію політичної участі, до якої входить електоральна активність та неелекторальна. Цей розподіл став широко використовуватись серед інших науковців, оскільки він є зручним та зрозумілим. До електоральної участі належать всі форми активності, пов’язані з виборами: голосування, участь в партійній роботі і електоральній кампанії. Решта видів політичної поведінки, які не пов’язані з виборчим процесом відповідно становлять неелекторальну участь (Verba, 1972).

Також С. Вербу вважають класиком сучасної політології, оскільки він виклав базову теорію політичної дії. У співавторстві з Г. Алмондом, С. Верба визначає, що найголовніший фактор політичної участі - це політична культура,

яка містить та відображає систему орієнтацій для суспільства. Науковці вважали, що політична культура - це конкретна модель орієнтацій на політичні дії, пов'язана з особливостями політичної системи (Almond, 1956). У своїй роботі «Громадянська культура: політичні позиції і демократія у п'яти державах» вчені визначили і згрупували основні політичні орієнтації та поділили їх на три типи: пізнавальні (знання про політичну систему і процеси); емоційні (відчуття щодо політичної системи і процесів); оціночні (судження і оцінки щодо політичної системи і процесів) (Almond, Verba, 1963, pp. 13-15). Кожною з цих перелічених орієнтацій у більшій чи в меншій мірі керуються актори політичної системи, які здійснюють політичні дії. Таким чином науковці з'ясували, що існує пряма залежність між політичною поведінкою та культурою, а також виявили здатність політичної культури перетинатись з її іншими формами (наприклад, з релігійною культурою) (Спренне, 2017, с. 14).

Проте також слід розглянути вчення класиків соціології М. Вебера і К. Маркса, праці яких мали визначальний вплив на розробки майбутніх теоретичних концепцій інших соціологів.

Політичні орієнтації можна розглядати і аналізувати в контексті соціальних дій за М. Вебером. Насамперед політичні дії є соціальними, оскільки вони орієнтовані на поведінку або реакцію інших людей. А також, згідно з теорією ідеальних типів М. Вебера, політичні акти - це здебільшого цілераціональні дії, оскільки в їх основі закладена раціональна ціль, а саме здійснення впливу на владу (Вебер, 1996, с.455-491). «Політика, судячи з усього, означає прагнення до участі у владі або до надання впливу на розподіл влади, будь то між державами або між групами людей, які вона в собі укладає» (Вебер, 1990, с.646). Здійснюється вплив на розподіл або реалізацію влади в результаті політичної активності, яка використовує очікувану реакцію або поведінку людей, як інструмент досягнення своєї мети.

Відмінний від М. Вебера погляд щодо політичної участі висловив інший класик соціології К. Маркс. Його роботам спільно з Ф. Енгельсом характерна гуманістична спрямованість, завдяки якій вчені намагаються знайти відповіді

про побудову справедливого суспільного порядку. Політична поведінка в контексті марксизму повинна спрямовуватись на ліквідацію класів та нерівності, а вплив на владу необхідний, щоб зруйнувати буржуазію, як інструмент здійснення панування над пригнобленим пролетаріатом. Таким чином політична активність дозволить реалізувати принципи свободи і рівності всіх людей, а політичні стосунки в суспільстві зникнуть, тому що відбудеться «управління народом за допомогою самого народу» (Сидоров, 2016, с.14). Тобто К. Маркс розглядає політичну поведінку, як тимчасову необхідність, яка в глобальному контексті комуністичного ладу зникне.

Також теоретичні напрацювання щодо політичної поведінки та участі були розроблені прихильниками структурно-функціонального підходу та послідовниками конфліктологічної парадигми.

Соціолог-функціоналіст Т. Парсонс, згідно зі своєю теоретичною схемою AGIL, відводить функцію goal attainment (ціледосягання) політичним інститутам. Завдяки політичній поведінці індивіди досягають певних цілей, які встановлює для них влада, тобто політична участь - це інструмент, який необхідний соціальній системі, щоб здобувати цілі (Парсонс, 1998, с.270).

Р. Мертон, вслід за Т. Парсонсом, висловлює схоже бачення щодо функцій політичної поведінки в соціумі. На його думку, політична активність громадян сприяє збереженню соціальної стабільності та порядку у суспільстві, а також є найважливішим механізмом «політичної машини», що забезпечує демократію (Мертон, 2006, с.880).

Послідовником позицій Р. Мертона був С. Ліпсет. Він вивчав електоральну поведінку людей, базуючись на ієрархії потреб. Згідно з Ліпсетом характер політичної активності є наслідком впливу всієї соціальної системи, умов та факторів. Рівень участі у політичному житті може бути зумовлений такими чинниками, як дохід, освіта, гендер, вік, етнічна або конфесійна приналежність, тому науковець пропонує вивчати політичну поведінку серед різних соціальних груп, яких об'єднує певний критерій (Ліпсет, 2016, с.612). Так, наприклад, релігійна пасивність громадян може призвести до політичної неучасті.

Прихильники конфліктологічного підходу вважають, що політична поведінка є джерелом розвитку суспільства. Наприклад, на думку Л. Козера, завдяки політичній участі суспільство може зберігати свою структуру та удосконалюватись, адже через власну політичну поведінку громадяни можуть виявляти своє невдоволення діями влади або піднімати актуальні суспільні проблеми (Coser, 1957, pp. 199–203). Виявлення негативних факторів дозволяє їх подолати і тим самим покращити лад у соціумі.

На думку іншого прихильника конфліктологічної парадигми Р. Дарендорфа, конфлікти у суспільстві зумовлені різними позиціями індивідів в структурі цього ж суспільства. Нерівність породжує класовий поділ, в якому владу здійснює правлячий клас на інший «пригноблений» соціальний прошарок. Р. Дарендорф намагався розвинути марксистську теорію, проте згодом науковець визнав, що більшість положень К. Маркса, про здатність класової боротьби зруйнувати соціальну систему, застаріли і стали неактуальними для індустріального західного суспільства (Ставский, 2013, с.412). Завдяки сучасній демократії конфлікти перестали бути інструментом відкритої боротьби, оскільки вони прийняли форму публічних дискусій. Тому, якщо колись доступ до влади мало обмежене коло людей, то з розвитком демократії шанси громадян впливати на владу суттєво зросли. У західному суспільстві більшість населення бере активну політичну участь в житті держави. Через це Р. Дарендорф вважає, що демократичні суспільства природньо мають високу політичну культуру, яка здійснюється завдяки політичній поведінці громадян (Спренне, 2017, с. 15).

Цілком інше та нестандартне бачення щодо ролі політичної участі виклали у своїх теоріях П. Сорокін та Й. Шумпетер. Політичну поведінку П. Сорокін розглядав в рамках теорії стратифікації, згідно з якою суспільство поділене на шари так само, як Земля на страти. Оскільки суспільство диференціюється, то нерівність між верствами та класами поглиблюється, а внаслідок цих процесів, утворюється великий розрив між низами соціуму та елітою. Тому П. Сорокін викладає так звану «скептичну» теорію політичної участі, тому що, на думку вченого, політична поведінка - це екзотичний

демократичний придаток, елемент реальної влади правлячої верхівки (Спренне, 2017, с. 15). Роль політичної участі в сучасному суспільстві є абсолютно бутафорською та театральною, вона створює лише ілюзію, що маси можуть мати вплив на владу (еліту), але насправді цього впливу не існує (Сорокін, 1992).

Схоже до П. Сорокіна ставлення та скептичне теоретичне осмислення щодо ролі політичної поведінки висловив Й. Шумпетер. Науковець вважав, що політика несе виразний маніпулятивний характер, тому насправді «воля народу» нав'язується і реалізується зацікавленими акторами (елітою за П. Сорокіним). Ілюзія про існування волі народу є спланованою та продуманою політиками через комунікацію, яку вони ведуть. У своїй праці «Капіталізм, Соціалізм і Демократія» автор зазначає, що воля народу створюється такими ж методами й способами, як і звичайна комерційна реклама, за допомогою якої зацікавлені політичні сили утверджують необхідні орієнтири в підсвідомості людей (Шумпетер, 1995, с.185-188). Тобто, на думку Й. Шумпетера, у реальному житті політичні позиції пересічних громадян і їхня політична поведінка виконують виключно символічні функції.

1.3. Взаємозв'язок релігійного та політичного чинників

Цікавість до взаємозв'язку релігійного та політичного інститутів виникла, перш за все, через схожі функції, які вони виконують. Політика, як і релігія - це підсистема суспільства, що взаємодіє з іншими елементами соціуму та сприяє порядку в ньому. Якщо повернутись до теорії С. Верби та Г. Алмонда, то релігійна культура безпосередньо включена у політичну, тобто релігійний чинник також визначає форму політичної поведінки. Релігія має вагомий вплив на установки, звичаї та цінності людей, а ставлення індивідів до релігії впливає на їхню поведінку у суспільстві (Спренне, 2017, с. 13). А завдяки політичній участі здійснюється вплив на владу та управління суспільством.

Релігійна приналежність є важливою складовою самоідентифікації людини, що дозволяє їй самопозиціонувати себе у структурі суспільства або

задовільнити потребу афіліації. Науковець Н. Смелзер розглядав суспільство через процеси соціалізації (Спренне, 2017, с. 15). Згідно з його теорією політичні установки засвоюються через самоідентифікацію індивіда, а оскільки релігійні переконання допомагають індивідові самовизначитись, то можна припустити, що політичні орієнтири корелюють з конфесійною приналежністю. Також, якщо розглядати релігійну громаду як агента соціалізації, який поширює свої цінності серед прихожан, то ймовірно, що чим більше віряни залучені в життя своєї церковної громади, тим більше вони схильні приймати її вплив (Wald, Owen & Hill, 1990).

Схожий погляд про вплив релігійного чинника на політичну поведінку та електоральні переваги висловив П. Лазарсфельд. Науковець намагався з'ясувати чи корелює прихильність до певних ідеологій або вибір політичних партій з приналежністю до соціальних груп, об'єднаних за рівнем доходів, віком, конфесійною належністю, професією. Згідно з його теорією, бажання афіліації переважає над раціональним міркуванням при визначенні електоральних вподобань індивіда, оскільки виборці керуються не своїми свідомими політичними перевагами, а рівнем солідарності з соціальною групою, до якої вони належать або рівнем солідарності з авторитетом конфесійного лідера (Соколов, В. В., Асмус, В. Ф., Богатов, 1970).

Учасники різних конфесій по-різному наділені схильностями до політичної участі, що проявляється в їх готовності голосувати, брати участь в демонстраціях чи бунтах. Наприклад, для американських євреїв і традиційних протестантів характерна більш висока, відносно до інших конфесій, готовність голосувати. «Посередині цієї шкали знаходяться католики і протестанти-євангелісти, в той час як темношкірі протестанти і виборці, які не належать ні до однієї конфесії, в меншій мірі схильні до участі в електоральному процесі» (Wielhouwer, 2009).

Якщо розглядати політичну активність громадян в більш широкому розрізі, взявши до уваги основні світові релігії, а не окремі конфесії, то можна охарактеризувати наступне: буддисти зазвичай байдужі до участі в політиці, у

зв'язку з так званою філософією «відчуженості». Християни в цілому більш активні політично, а в ісламі релігія і політика нероздільні. Іншими словами, різні релігійні традиції встановлюють різні поведінкові норми у всіх сферах життя, включаючи політичну, і поширюють ці норми на своїх прихожан (Кулькова, 2014, с. 29).

У межах політичних орієнтацій існує система координат, що визначає праві та ліві рухи. Ідеології або політичні традиції об'єднують політичні установки, цінності та преференції громадян. Праві та ліві течії займають протилежні позиції щодо важливих соціальних питань таких, як підтримка та захист традиційної сім'ї або цілковита свобода вибору (партнерів і можливостей мати дітей в тому числі), націоналізм та соціалізм, індивідуалізм та колективізм. Як було з'ясовано раніше, релігійна культура включена в політичну, тому її вплив помітний і при окресленні правих та лівих політичних течій, оскільки часто саме конфесійні розбіжності або трактування питань моралі ставали основою контраверсійних установок між політичними рухами. У правій моделі Церква, як соціальна інституція, є більш захищена та привілейована, у той час коли лівацтво ставить під сумнів доцільність релігії на противагу науці. Ключовою різницею між політичними орієнтаціями є питання захисту чи спростування консервативних цінностей. Праві політичні течії та релігія засуджують деякі з проявів свободи вибору, що властиві лівим рухам такі, як: одностатеві шлюби, аборти, зміна статті, тощо, адже це ставить під загрозу існування традиційної сім'ї – що є основою консервативних течій. Тож, конфесійна приналежність індивіда часто окреслює і його політичні орієнтири, оскільки ставлення до релігії визначає і те, як громадянин позиціонує себе на шкалі правих-лівих ідеологій. Якщо християнин (наприклад, католик) активно залучений в життя своєї релігійної громади, сповідує принципи своєї конфесії, то більш ймовірно, що він буде прихильно ставитися до правих політичних орієнтацій, оскільки вони є більш прийнятними в межах його общини та відтворюють цінності, які він поділяє.

Отже, конфесійна приналежність є вагомим фактором при визначенні специфіки політичної поведінки та преференцій індивіда, оскільки він буде більш схильний брати участь в тих видах активності, які схвалюються і підтримуються в межах його релігійної громади (Кулькова, 2014, с. 29).

Висновки з Розділу I

Роль релігії в сучасному житті важко переоцінити, адже попри очікування щодо зменшення її впливу і зникнення в майбутньому взагалі, релігійні інститути продовжують функціонувати та розвиватись. Особливість соціологічного підходу вивчення релігійності полягає у дослідженні спостережуваних ззовні ознак та проявів поведінки, а не у визначенні релігії через віру у трансцендентне. Тривалий час науковці ставились до Церкви, як до пережитків минулого, тому релігійні процеси не вивчались до середини ХХ століття. А наукові вчення, які в той час існували, розвивались здебільшого навколо процесів секуляризації сучасного суспільства, так і виникла теорія «старої» (класичної), а згодом «нової» парадигми секуляризації. Прихильники класичного підходу вважали, що диференціація суспільства та релігійних інститутів призведе до занепаду Церкви, інші ж теоретики у диференціації вбачали рушійну силу розвитку релігійних процесів, оскільки зі зростанням конкуренції між конфесіями зростає рівень релігійності суспільства загалом. Тож релігійний вплив на життя людей не зменшився, він, скоріше, змінив свою форму, яка тепер потребує нових і детальних методів вивчення. У роботі я розглядала поняття релігійність, як набір релігійних характеристик, що включають конфесійну приналежність, виконання релігійних практик (таких, як молитва чи відвідування храмів) і залученість в життя церковної спільноти.

Ще однією важливою сферою сучасного суспільства є політика. Політичні орієнтації – це набір установок, уявлень, що формують схильність індивіда до активності в сфері розподілу влади, враховуючи його преференції. Завдяки політичній участі люди мають змогу впливати на владу, державну політику і

удосконалювати соціальне оточення, в якому вони живуть. Звідси й виходить, що політична поведінка - це специфічна діяльність (або бездіяльність) людей, завдяки якій здійснюється вплив на владу у різних її проявах. Політичну активність можна розглядати в розрізі електоральної поведінки (голосування, партійна робота, підтримка політичних сил) та неелекторальної (відвідування публічних демонстрацій, мітингів, підписування петицій). З розвитком демократії збільшується можливість залученості пересічних громадян у державотворчі процеси. Є чимало чинників, які формують політичну поведінку індивідів, проте ключову роль відіграє політична культура, у якій вони народились і проживають.

В ході дослідження та аналізу публікацій, в якості ключової гіпотези розглядалось припущення, що чим вищий рівень релігійної залученості населення сучасної України, тим вищим є рівень його політичної участі, оскільки релігія формує установки та ціннісні орієнтири, які впливають на стиль життя індивідів в суспільстві. Іншими словами, якщо індивід має релігійно закладену модель участі в житті своєї конфесійної громади або відчуття відповідальності перед виконанням релігійних практик (відвідуванням храмів), то більш ймовірно, що він перенесе такий шаблон поведінки і на інші сфери свого життя (наприклад, на політичну). Так само простежується виразний регіональний характер конфесійної приналежності і чіткий регіональний розподіл прихильності до різних політичних партій. Оскільки релігійна культура включена в політичну, то відповідно прихожани однієї конфесії більш схильні розділяти політичні погляди або течії, які поширені і схвалюються цінностями та нормами поведінки в межах його релігійної громади. Так, наприклад, для вірян УПЦ МП політичною цінністю буде зближення стосунків України з Росією, а для вірян ПЦУ такий зовнішній вектор буде сприйматись як зрада національних інтересів. Також взаємний зв'язок релігійної та політичної культур ймовірно відображається на прихильності вірян до правих чи лівих ідеологій. Оскільки правий політичний вектор захищає консервативні цінності та значущість ролі

Церкви у суспільстві, то релігійні люди будуть підтримувати представників цього напрямку у владі.

Отже, на основі аналізу викладених теорій, є сенс продовжувати дослідження, застосовуючи більш прикладний підхід та відповідні статистичні методи перевірки викладених припущень.

РОЗДІЛ II. Методологія

2.1. Гіпотези дослідження

У попередньому розділі роботи було розглянуто теоретичні підходи, які пропонують кілька різних варіантів того, як релігійність може впливати на політичну участь у суспільстві, тож наступним кроком дослідження є з'ясування того, який зв'язок між цими чинниками притаманний українському населенню.

В якості гіпотези (H1) можна припустити, що попри задекларовану високу релігійність українського суспільства, частка тих, хто не лише визнає себе віруючою людиною, а й здійснює релігійні практики (відвідує служби, молиться) не відповідає показнику проголошеної релігійності.

Наступна гіпотеза (H2) дозволяє припустити, що чим більше індивід залучений в життя своєї релігійної спільноти, тим вищим є рівень його громадянської відповідальності, що позитивно позначається на рівні його політичної участі. В якості індикатора інтегрованості індивіда в життя Церкви буде розглянуто частоту відвідування релігійних служб, а в якості показника політичної активності – готовність голосувати на національних виборах.

Дослідження гіпотези (H3) дасть можливість з'ясувати чи є зв'язок між конфесійною приналежністю та політичними практиками (готовністю голосувати на виборах національного рівня).

Гіпотеза (H4) полягає у виявленні зв'язку між конфесійною приналежністю та політичними преференціями українського суспільства. Оскільки в межах певної релігійної общини індивіди розділяють спільну систему цінностей та норм, то більш ймовірно, що вони матимуть схожі політичні переконання, що буде виражено у їх готовності голосувати за певну політичну партію.

Також в якості гіпотези (H5) було висунуто припущення, що фактор релігійності впливає на самовизначення політичних поглядів індивіда (правих/лівих). Праві політичні течії розділяють близьку для релігійних людей

систему цінностей, тому ймовірно, що українські віряни будуть оцінювати власні політичні погляди, як праві.

В решті суть останньої гіпотези (H6), яка доповнює H2, та водночас дозволяє більш широко дослідити явище, полягає в тому, що фактор релігійності впливає на здійснення політичної активності респондентів. Тобто можна припустити, що релігійні люди є більш активними політично.

2.2 Опис масиву даних

В ході вторинного кількісного аналізу в роботі буде розглянуто базу даних сьомої хвилі «Світового дослідження цінностей 2020 року» (WSV). Це дослідження було обрано через кілька причин: WVS – одне із найавторитетніших міжнародних опитувань, яке містить дані 120 країн світу. Окрім цього важливим фактором була включеність України до кількох попередніх хвиль опитування і зокрема її участь в останньому сьомому колі дослідження, що відбулося у 2020 році, отже, дані є достатньо актуальними. Також анкета WVS містить питання, які дозволяють отримати дані про цінності та основні орієнтири українського суспільства і є дотичними до предмету даної роботи, оскільки містять релігійний та політичний блоки запитань.

Згідно з інформацією, що подана в українському звіті «Світового дослідження цінностей», польовий етап дослідження проводився з 21 липня 2020 року до 17 серпня 2020 року компанією Info Sapiens та ГО «Центр «Соціальний моніторинг». Загальна вибірка опитування склала 1289 інтерв'ю (максимальна похибка вибірки – 2,7%, з імовірністю 0.95 і без врахування дизайн-ефекту). Дана вибірка репрезентує доросле населення України, включно з громадянами та мешканцями країни, які проживають в населеному пункті щонайменше 2 місяці. Вибірка репрезентує всю територію України, за винятком неконтрольованих українським урядом територій Донецької та Луганської областей та Автономної

Республіки Крим. При формуванні вибірки був застосований багатоступеневий стратифікований підхід із випадковим відбором на кожному етапі⁷.

Для регресійного аналізу у порівнянні з країнами Східної Європи було використано спільний масив даних п'ятої хвилі «Європейського дослідження цінностей» та сьомої хвилі «Світового дослідження цінностей» у період протягом 2017-2020 років.

«Європейське дослідження цінностей» (EVS) та «Світове дослідження цінностей» (WVS) — це дві великомасштабні міжнаціональні та повторні міжнародні дослідницькі програми. Вони містять велику кількість питань, які тиражуються з початку вісімдесятих років ХХ століття. Відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння обидві організації домовилися співпрацювати у спільному зборі даних з 2017 року. П'ять країн (Німеччина, Румунія, Росія, Сербія та Україна) провели опитування в обох хвилях EVS 2017 та WVS 7. Дві дослідницькі програми самостійно розробили проекти анкет, проте кожна з них містить пункти, які визначають спільне ядро обох анкет (однакові змінні).

У п'ятій хвилі «Європейського дослідження цінностей» 2017-2020 років вибірка складала 58103 інтерв'ю респондентів у 35-ти країнах Європи. У сьомій хвилі «Світового дослідження цінностей» 2017-2020 років взяла участь 51 країна, де вибірка респондентів становила 76 897 осіб. Загальна вибірка опитування «WVS/EVS Joint 2017-2020» склала 135000 інтерв'ю респондентів (віком 18 і старше), що репрезентує доросле населення у 81 країні світу⁸.

2.3 Опис змінних

Так, як метою роботи є дослідження зв'язку між релігійним чинником та політичними орієнтаціями населення сучасної України, то у статистичному

---

⁷ Український центр європейської політики. (2020). *Світове дослідження цінностей 2020 в Україні (Звіт)*. Взято з: <http://ucep.org.ua/doslidzhennya/world-values-survey-2020-in-ukraine.html>

⁸ EVS/WVS (2021). *European Values Study and World Values Survey: Joint EVS/WVS 2017-2021 Dataset* (Joint EVS/WVS). JD Systems Institute & WVSA. Dataset Version 1.1.0, [doi:10.14281/18241.14](https://doi.org/10.14281/18241.14).

аналізі залежною змінною буде політичні настанови, участь та переваги. У базах даних було виділено наступні індикатори політичних орієнтацій:

1. Готовність голосувати на виборах до Верховної ради України або на виборах Президента України.
2. Готовність голосувати за конкретну політичну партію.
3. Самовизначення політичних переконань (за шкалою праві-ліві погляди).
4. Індекс політичної активності, що включає пошук інформації про політику та політичні заходи, підписування електронних звернень, петицій, агітацію інших людей влаштувати або взяти участь у будь-якій політичній акції, організацію політичних акцій, заходів, протестів.

В якості незалежної змінної в роботі виступає індивідуальна релігійність, яка в базах даних операціоналізована наступним чином: частота відвідування релігійних заходів, частота здійснення молитви, конфесійна приналежність, а також самоідентифікація індивіда, як релігійної чи не релігійної особи, віра в Бога.

У ході аналізу було розглянуто питання (див. Таб. 1), яке сформульовано як: «Не враховуючи вінчання, похорони і хрестини, як часто Ви відвідуєте релігійні служби зараз?». Така постановка питання дозволяє більш реалістично оцінити релігійну участь респондента та одразу відсіяти потенційних аутлаєрів, які попали у вибірку, хоча відвідували лише поодинокі релігійні заходи, що більше пов'язані з традиціями та обрядами (весілля, похорони, хрестини), ніж зі свідомим виконанням релігійних практик.

Таблиця №1. Частота відвідування служб.

Не враховуючи вінчання, похорони і хрестини, як часто Ви відвідуєте релігійні служби зараз?	Процент у вибірці
Кілька разів на тиждень	4,3
Раз на тиждень	16,9
Раз на місяць	12,2
Тільки на релігійні свята	34,7
Раз на рік	9,3
Рідше	5,8
Ніколи, майже ніколи	14

n=1289

Джерело: База даних «Світового дослідження цінностей 2020 в Україні».

Наступне важливе питання, яке було враховане, як одна з незалежних змінних полягає у виявленні частоти молитви: «Не враховуючи релігійні служби, як часто Ви молитесь?» (див. Таб. 2). Якщо частота відвідування служб – це скоріше соціальний вимір релігійності, то молитва є більш особистим індикатором релігійних практик. Індивіду, який систематично молиться поза літургійними службами, більш ймовірно притаманні такі якості, як почуття обов'язку, відповідальності та самодисципліна.

Таблиця № 2. Частота здійснення молитви.

Не враховуючи релігійні служби, як часто Ви молитесь?	Процент у вибірці
Кілька разів на день	10,2
Один раз на день	15,1
Кілька разів на тиждень	13,5
Лише при відвідуванні релігійних служб	19,1
Лише в особливі свята	10,2
Раз на рік	4,9
Рідше	3,2
Ніколи, майже ніколи	16,6

n=1289

Джерело: База даних «Світового дослідження цінностей 2020 в Україні».

Конфесійний розподіл – це важлива незалежна змінна, яка дозволяє сформуванню уявлення про релігійну структуру населення сучасної України (див. Таб. 3). З аналізу відповідей респондентів було вилучено нехристиянські конфесії, оскільки через малу кількість вірних цих течій, дані виявилися незначущими для генеральної сукупності. А також варіанти відповідей: Протестантизм, Євангелічно-лютеранська церква в Росії, Україні, Казахстані, Євангелісько-баптистський союз України, Євангелізм, П'ятидесятництво та Харизматизм, Церква адвентистів сьомого дня - було об'єднано в єдину групу відповідей “Протестантські та Євангелічні церкви” задля збільшення кількості випадків у вибірковій сукупності. З цією ж метою до «Інших християн» було віднесено Свідків Єгови.

Таблиця №3. Конфесійний розподіл населення сучасної України.

Конфесійна приналежність	Процент у вибірці
Римо-католицька церква	0,9
Українська греко-католицька церква	7,1
Протестантські та Євангелічні церкви	3,6
Східна православна церква	1,6
Українська православна церква Московського патріархату	21,2
Православна церква України	39,3
Інші християни	1,7
Атеїзм	2,5

n=1289

* З аналізу вилучено нехристиянські конфесії.

Джерело: База даних «Світового дослідження цінностей 2020 в Україні».

Ще одна змінна, яка розглянута, як індикатор релігійності – це самооцінка респондентом свого статусу в розрізі релігійності: «Незалежно від того, відвідуєте Ви церкву чи ні, чи можете сказати, що Ви...» (варіанти відповідей: релігійна людина, не релігійна людина, атеїст/ка) (див. Таб. 4).

Таблиця № 4. Самооцінка релігійності.

Незалежно від того, відвідуєте Ви церкву чи ні, чи можете сказати, що Ви...	Процент у вибірці
Релігійна людина	59,3
Не релігійна людина	26,6
Атеїст/ка	6

n=1289

Джерело: База даних «Світового дослідження цінностей 2020 в Україні».

Остання змінна, яка дозволяє переконатися у поглядах людини, якій важко визначити себе за релігійною приналежністю – це індикатор віри в Бога. Цю змінну важливо ввести в аналіз, оскільки іноді респондент вважає себе віруючою, проте не релігійною особою.

Таблиця № 5. Віра в Бога.

Вірите Ви в Бога?	Процент у вибірці
Вірю	76
Не вірю	14

n=1289

Джерело: База даних «Світового дослідження цінностей 2020 в Україні».

2.4 Методи аналізу

На основі бази даних сьомої хвилі «Світового дослідження цінностей 2020 року» (WSV) було здійснено одновимірні та двовимірні розподіли. Аналіз дозволив оцінити наявність залежності та закономірностей між релігійними та політичними змінними. Застосування методу фіксує відмінності та кореляції щодо прихильностей до певних політичних партій вірянами різних конфесій, досліджує чи є розбіжності між готовністю брати участь у виборах та частотою відвідування служб і зрештою дає можливість знайти відповіді на інші дослідницькі питання схожого змісту.

Для глибшого дослідження зв'язку релігійного та політичного чинників, далі у роботі буде наведено два регресійних аналізи в порівняльному розрізі між країнами Східної Європи з посткомуністичним минулим. До аналізу було відібрано 5 держав: Україна, Польща, росія, білорусь та Болгарія, окрім спільного політичного минулого, ці держави об'єднує і конфесійна приналежність, адже панівною релігією в межах кожної є православ'я, за винятком Польщі (католицизм). Зважаючи на обрані країни регресія проводилася на основі спільного масиву даних «Європейського дослідження цінностей» та «Світового дослідження цінностей» протягом 2017-2020 рр. Масив містить багато питань, які дозволяють операціоналізувати політичний та релігійний чинники.

У першому регресійному аналізі досліджувався зв'язок між показниками релігійності та власною оцінкою політичних прераференцій. У другому зв'язок релігійних факторів та індексу політичної активності.

Релігійні (незалежні) фактори:

- Частота відвідування служб
- Віра в Бога
- Самооцінка релігійності

Соціально-демографічні (незалежні) змінні:

- Вік
- Освіта

Політичні (залежні) показники:

- Самооцінка політичних поглядів (праві/ліві)
- Індекс політичної активності

РОЗДІЛ III. Емпірична частина

3.1. Результати статистичного аналізу (одновимірні та двовимірні розподіли)

Згідно з теоретичними висновками роботи, попри те, що більшість українців сповідують православ'я, Україну не можна назвати моноконфесійною державою через наявність релігійного плюралізму. Конфесійна приналежність – це важливий фактор аналізу, оскільки релігійні догми, цінності та норми, що схвалюються в межах певної общини мають безпосередній вплив на поведінку та мотивацію вчинків індивіда навіть поза релігійним життям.

Найбільшою конфесією за чисельністю вірян є Православна церква України, адже 39,3% респондентів визнали свою приналежність до неї (див. Рис.1). Наступну позицію також займає православна деномінація УПЦ Московського патріархату, кількість прихожан становить близько 21,2% від всіх віруючих українців. Можливо, такий конфесійний розподіл пов'язаний не так з релігійною, як з мовною специфікою українського суспільства. Адже більш ймовірно, що російськомовне населення віддаватиме перевагу русифікованій деномінації (УПЦ МП).

7,1% вірян віднесли себе до Української греко-католицької церкви і саме ця конфесія очолює першість серед неправославних деномінацій на території України. Після так званого українського релігійного ренесансу у 1991 році, «ринок» конфесій поповнився великою кількістю протестантських, лютеранських, євангелічних та баптистських церков, тож 3,6% українців є вірянами цих християнських течій, а також 1,7% респондентів ідентифікують себе як «інші християни» без прив'язки до певної конфесії. Найменша частка відповідей 0,9% серед прихожан Римо-католицької церкви. Респонденти, які є невіруючими і обрали варіант «Атеїзм», становлять 2,5% від усіх відповідей, цей відносно низький показник свідчить, що декларативно більшість українців є віруючими.

Рисунок № 1. Конфесійний розподіл населення сучасної України.

$n=1289$

Джерело: База даних «Світового дослідження цінностей 2020 в Україні».

Цікаво, що коли респондентам довелося ідентифікувати себе відносно власної релігійності, то було виявлено, що уже 6% українців вважають себе атеїстами (див. Рис. 2), а це вдвічі більше у порівнянні з відсотком атеїстів (2,5%) у відповідях про конфесійну приналежність (див. Рис.1). Також незалежно від того відвідує респондент церкву чи ні, 26,6% опитаних визначили себе як «не релігійну людину». Хоча показник (59,3%) «релігійних людей» все ж очолює розподіл відповідей, проте частка віруючих відрізняється від задекларованої у конфесійній приналежності. Така розбіжність результатів може свідчити про традиційну прив'язку до певної конфесії, а не про релігійні переконання окремих респондентів.

Рисунок № 2. Самооцінка релігійності

n=1289

Джерело: База даних «Світового дослідження цінностей 2020 в Україні».

Отже, декларативно Україна є дуже релігійною країною, адже більшість її громадян належать до певної конфесії (див. Рис. 1) або ж оцінюють себе, як «релігійних людей» (див. Рис. 2). Проте для того, щоб спростувати чи підтвердити Н1 варто розглянути дані, які виявляють схильність українців не лише озвучувати власну релігійність, а й виконувати релігійні практики у своєму житті.

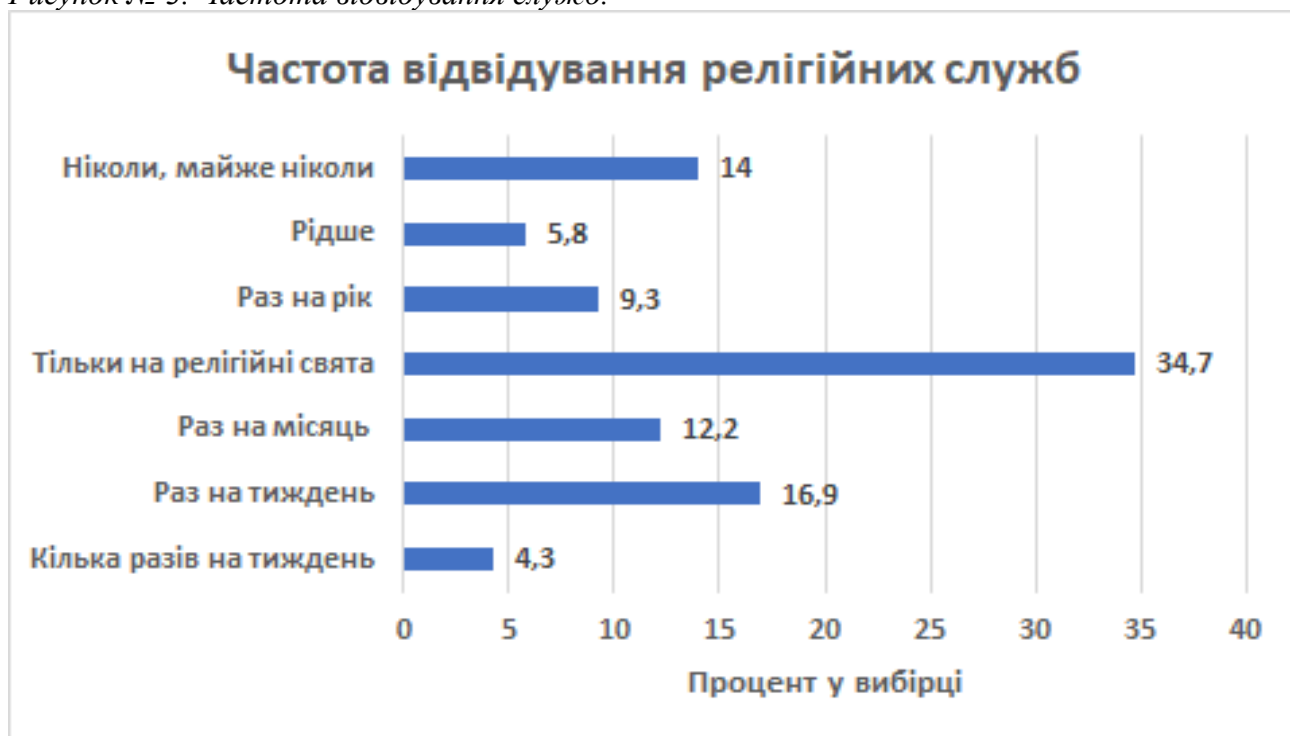
Згідно з розподілом відповідей (див. Рис. 3) на питання: «Не враховуючи вінчання, похорони і хрестини, як часто Ви відвідуєте релігійні служби зараз?», найбільша частка (34,7%) респондентів відвідують церкву «тільки на релігійні свята». Найменший показник (4,3%) вірян, які «кілька разів на тиждень» бувають на релігійних службах.

«Раз на тиждень» церковні служіння відвідують лише 16,9% респондентів, що з дуже малою різницею випереджає частку (14%) тих, хто відвідує її «ніколи, майже ніколи».

Результати аналізу демонструють вагому відмінність між показником (59,3%) задекларованої релігійності (див. Рис. 2) та відсотком (16,9%) респондентів, які принаймні щотижня відвідують релігійні служби. Можливо,

такий розподіл пов'язаний із глобальними процесами секуляризації, що супроводжується трансформацією ролі релігії.

Рисунок № 3. Частота відвідування служб.

$n=1289$

Джерело: База даних «Світового дослідження цінностей 2020 в Україні».

Тож для того, щоб переконатися чи дійсно відбувся перехід релігійності українців з більш публічного на індивідуальний рівень, розглянемо ще один прояв релігійних практик - здійснення молитви (див. Рис. 4).

Найвища частка (19,1%) респондентів моляться лише при відвідуванні релігійних служб, варто наголосити, що як було виявлено в попередньому аналізі (див. Рис. 3), то найчастіше українці відвідують літургії «тільки на релігійні свята». Другу позицію за частотою відповідей посідає частка (16,6%) респондентів, що моляться «ніколи, майже ніколи». І лише третю позицію (15,1%) займають віряни, що моляться «один раз на день». Отже, не можна пояснювати, що розбіжність між проголошеною релігійністю та практиками, зумовлена переходом релігії на більш індивідуальний рівень, оскільки показник частоти здійснення молитви (як індикатор більш особистої, а не соціальної релігійної діяльності) також відносно низький.

Тож, згідно з аналізом, респонденти найчастіше моляться чи відвідують церковні служби кілька разів на рік, у відповідності до релігійних свят, що свідчить про пасивний прояв релігійності у розрізі практик, на відмінно від задекларованої самооцінки релігійності індивідів, що підтверджує Н1. Оскільки дійсно попри задекларовану високу релігійність (59,3%) населення сучасної України (див. Рис. 2), спостерігається виразна розбіжність щодо виконання базових конфесійних практик: лише 16,9% вірян відвідують служби раз на тиждень (див. Рис. 3) та всього 15,1% респондентів моляться раз на день (див. Рис. 4).

Рисунок № 4. Частота здійснення молитви.

n=1289

Джерело: База даних «Світового дослідження цінностей 2020 в Україні».

Відповідно до наступної гіпотези (Н2), припустимо, що чим частіше індивід відвідує релігійні служби, то тим більша ймовірність, що він готовий «завжди» голосувати на виборах національного рівня.

Таблиця №6. Двовірний розподіл: частота відвідування служб та готовність голосувати на виборах (національний рівень).

Не враховуючи вінчання, похорони і хрестини, як часто Ви відвідуєте релігійні служби зараз?	Готовність голосувати (національний рівень)		
	Завжди	Зазвичай	Ніколи
Кілька разів на тиждень	61,1%	29,6%	9,3%
Раз на тиждень	72,2%	22,7%	5,1%
Раз на місяць	61,2%	25,0%	13,8%
Тільки на релігійні свята	56,5%	36,9%	6,7%
Раз на рік	47,5%	43,2%	9,3%
Рідше	56,9%	33,3%	9,7%
Ніколи, майже ніколи	43,1%	39,1%	17,8%
Разом	57,3%	33,3%	9,4%

n = 1289

Джерело: База даних «Світового дослідження цінностей 2020 в Україні».

Згідно з проведеним аналізом (див. Таб. 6), найвищий відсоток (72,2%) готовності голосувати на національних виборах «завжди» серед респондентів, які відповіли, що «раз на тиждень» відвідують релігійні служби. Найнижчий показник (43,1%) готовності «завжди» голосувати на виборах у респондентів, що відвідують церкву «ніколи, майже ніколи». Такий ж розподіл відповідей і в протилежному за значенням стовпці таблиці: найменший показник (5,1%) небажання голосувати на виборах серед вірян, що відвідують службу «раз на тиждень», і відповідно найбільше (17,8%) готові не голосувати респонденти, що ніколи, не відвідують релігійні заходи. Можливо, це пов'язано з тим, що систематичне відвідування релігійних заходів вимагає від індивіда високої самодисципліни та почуття обов'язку перед іншими, тому більш ймовірно, що такий особі притаманне почуття відповідальності за майбутнє та добробут своєї місцевої громади, що відстоюється політичними методами.

Також цікаво, що варіант відповіді, що окреслює готовність голосувати на виборах «зазвичай», є досить розмитим і може розцінюватися, як пасивна чи нейтральна політична участь. У двовірному розподілі найвищий відсоток відповідей «зазвичай» притаманний вірянам, які відвідують службу «тільки на релігійні свята», тобто які також є відносно пасивними чи нейтральними у контексті релігійних практик.

Готовність голосувати на виборах – це вид політичної активності, що потребує від індивіда бажання відстоювати або заявляти про свої переконання, і прагнення ідентифікувати свою позицію у суспільстві. Конфесійна приналежність також вимагає від особи самовизначитись в релігійному контексті і прийняти рішення, які догми, цінності та норми, людина готова підтримувати та відтворювати у своєму житті або в межах церковної общини. Коли особа політично чи релігійно ідентифікує себе, то таким чином намагається підкреслити значущість власної позиції у суспільстві та задовільнити потребу афіліації з іншими людьми.

Метою двовимірного розподілу (див. Таб.7) було дослідження НЗ, а саме з'ясування чи є зв'язок між конфесійною приналежністю та політичною активністю вірян.

Серед двох лідерів за готовністю «завжди» голосувати на виборах національного рівня виявилися прихожани Української греко-католицької церкви (68%) та Української православної церкви Московського патріархату (64,9%). Цікаво, що, зважаючи на регіональну зосередженість цих двох церков в протилежних регіонах України: УГКЦ на Заході та УПЦ МП на Сході; і враховуючи чіткий географічний розподіл політичних преференцій українців, готовність голосувати найвища серед громадян з діаметрально протилежними політичними переконаннями: проєвропейськими та проросійськими; носіями різних мов: української та російської; вірними різних релігійних традицій: католицизм та православ'я. Невеликий відрив між показниками продемонстрували респонденти, що відносять себе до ПЦУ (59,4%), СПЦ (Східна православна церква - 57,1%), РКЦ (54,5%), атеїстів (53,1%). Найнижчий показник (29%) готовності «завжди» голосувати на виборах серед «інших християн».

Також політичну пасивність «інших християн» підтверджує найвищий відсоток (16,6%) готовності «ніколи» голосувати на виборах національного рівня, у порівнянні з показниками інших конфесій. З невеликою різницею відзначилися респонденти Протестантських та Євангелічних церков, оскільки

15% прихожан не готові брати участь у виборах. Атеїсти також виявилися доволі пасивними в розрізі політичних активностей, адже варіант відповіді «ніколи» обрали 12,5% невіруючих респондентів. І якщо різниця готовності «завжди» голосувати на виборах коливається з відносно невеликим відривом, то відсоток показників «ніколи» вдвічі більший у представників вищеперелічених деномінацій, у порівнянні з іншими церквами (РКЦ, УГКЦ, УПЦ МП, СПЦ ПЦУ). Наприклад, серед респондентів православних течій лише 7,7% (вірян ПЦУ), 7,5% (вірян УПЦ МП) та 4,8% (вірян СПЦ) готові «ніколи» голосувати. Цікаво, що найбільш політично активними виявилися представники католицької традиції, адже їхній показник неготовності брати участь у виборах становить 2,2% серед приходу УГКЦ та 0% серед прихожан РКЦ.

Отже, згідно з проведеним аналізом можна підтвердити НЗ, адже дійсно у вірян однієї конфесії є схильність проявляти схожу політичну активність. Релігійна приналежність є одним з індикаторів при визначенні специфіки політичної поведінки індивіда, оскільки він буде більш схильний брати участь в тих видах активності, які схвалюються та підтримуються в межах його релігійної громади.

Таблиця № 7. Двовимірний розподіл: готовність голосувати на виборах до ВРУ або на виборах Президента України та конфесійна приналежність.

Конфесійна приналежність	Готовність голосувати (національний рівень)		
	Завжди	Зазвичай	Ніколи
Римо-католицька церква	54,5%	45,5%	0%
Українська греко-католицька церква	68,9%	28,9%	2,2%
Протестантські та Євангелічні церкви	45%	40%	15%
Східна православна церква	57,1%	38,1%	4,8%
Українська православна церква Московського патріархату	64,9%	27,6%	7,5%
Православна церква України	59,5%	32,8%	7,7%
Інші християни	29%	54,4%	16,6%
Атеїзм	53,1%	34,4%	12,5%

n=1289

* З аналізу вилучено нехристиянські конфесії.

Джерело: База даних «Світового дослідження цінностей 2020 в Україні».

Щоб дослідити Н4 в ході аналізу було здійснено двовимірний розподіл, який дозволяє оцінити, за яку політичну силу схильні голосувати респонденти, що є представниками однієї конфесії (див. Таб. 8). З аналізу було вилучено ті політичні партії, які не пройшли у парламент на останніх виборах у 2019 році.

Якщо вибори до Верховної ради України відбулися б найближчим часом, то партію «ВО «Батьківщина» найбільше підтримали б віряни РКЦ (25%) та прихожани СПЦ (27,3%). Найменшу прихильність політичне об'єднання отримало б від «інших християн» (0%), атеїстів (5,6%) та приходу УГКЦ (7,7%).

Найменш популярною партією виявився «Голос», адже вірні РКЦ, СПЦ й «інші християни» не мали наміру обирати цю політичну силу (0% готовності). Найбільшими прихильниками партії були атеїсти та прихожани УГКЦ, оскільки вони продемонстрували найвищі показники (5,6% та 7,7% відповідно) готовності проголосувати за «Голос».

Партія «Європейська солідарність» отримала б високу підтримку від вірян УГКЦ (43,6%), що дуже відрізняє показник цієї конфесії від відсотків прихильності інших деномінацій, адже значення коливаються від 5,6% до 12,2%. Абсолютну неготовність обирати «Європейську солідарність» виказали «інші християни» (0%) та прихід РКЦ (0%).

Респонденти, які віднесли себе до СПЦ, продемонстрували високу готовність (45,5%) голосувати за «Опозиційну платформу – за життя». Хоча 26,6% вірян Протестантських та Євангелічних церков також підтримали «ОПЗЖ» (що майже вдвічі менше у порівнянні з прихожанами СПЦ), проте це найвищий показник серед протестантів та євангелістів (якщо аналізувати результат у розрізі конфесії). З невеликим відривом, за «Опозиційну платформу – за життя» готові проголосувати 25,2% вірян УПЦ МП. А також досить закономірно, зважаючи на проросійський політичний напрямок та географічну зосередженість церков, жодної підтримки партія не отримала б від приходу УГКЦ (0%).

В ході опитування партія «Слуга народу» отримала найвищу сумарну підтримку від усіх конфесій, навіть попри те, що опитування проводилося майже

через рік після виборів до ВРУ. На відміну від великого розкиду значень попередніх показників готовності голосувати, «Слугу народу» готові підтримати усі конфесії і спостерігається коливання показників від 10,3% до 38,9% готовності підтримати партію, що є досить малим варіюванням, у порівнянні з іншими політичними силами. Найменшу підтримку партії готові виказати прихожани УГКЦ, адже показник становить 10,3%. Цікаво, що найвищий відсоток прихильності «Слуга народу» отримала б не від представників певної конфесії, а від невіруючої групи населення, адже про це засвідчили 38,9% атеїстів. Можливо, така ситуація пов'язана із тим, що електорат партії – це переважно молодь України, якій найбільше притаманні атеїстичні переконання з поміж усіх інших демографічних груп (див. Розділ І).

Отже, опісля опрацювання відповідей респондентів, можна вважати, що останню гіпотезу (Н4) також підтверджено. Оскільки було виявлено зв'язок між конфесійною приналежністю та політичними перевагами населення сучасної України.

Таблиця № 8. Двовимірний розподіл: політичні переваги та конфесійна приналежність.

Конфесійна приналежність	«ВО «Батьківщина»	«Голос»	«Європейська солідарність»	«Опозиційна платформа – за життя»	«Слуга народу»
РКЦ	25%	0%	0%	12,5%	12,5%
УГКЦ	7,7%	7,7%	43,6%	0%	10,3%
Протестантські та Євангелічні церкви	9,5%	2,7%	11,6%	26,1%	25%
Східна православна церква	27,3%	0%	9,1%	45,5%	18,2%
УПЦ МП	15,3%	2,5%	9,2%	25,2%	23,3%
ПЦУ	12,2%	3,8%	12,2%	13,5%	28,8%
Інші християни	0%	0%	0%	11,1%	16,7%
Атеїзм	5,6%	5,6%	5,6%	16,7%	38,9%

n=1289

*З аналізу вилучено нехристиянські конфесії.

**З аналізу вилучено політичні партії, які не пройшли в парламент у 2019 році.

Джерело: База даних «Світового дослідження цінностей 2020 в Україні»

3.2. Результати статичного аналізу (регресійний аналіз).

3.2.1. Регресійний аналіз №1: зв'язок релігійного чинника та самовизначення політичних поглядів.

Для того аби дослідити наявність зв'язку релігійного чинника та самовизначення релігійних поглядів було здійснено регресійний аналіз. Індикаторами релігійності були змінні, що вимірювали частоту відвідування служб, самооцінку власної релігійності, а також віру в Бога. До аналізу було долучено соціально-демографічні змінні: вік та освіта. В якості залежної змінної було обрано питання:

«Обговорюючи політичні питання, люди використовують слова "лівий" і "правий".» Виходячи з цього, як Ви визначили б свої погляди, орієнтуючись на цю шкалу:

Лівий 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Правий

Досліджувана модель полягає в тому, що релігійний фактор впливає на визначення політичних орієнтирів респондента: релігійні люди, як послідовники традиційних цінностей більш схильні оцінювати свої політичні погляди, як праві.

У ході регресійного аналізу (див. Таб. 9) було підтверджено, що регресійна модель має сенс і дійсно є зв'язок між релігійним чинником та політичними орієнтирами населення сучасної України та інших країн Східної Європи. У всіх державах (окрім Болгарії) було виявлено, що відвідування служб позитивно впливає на визначення політичних орієнтирів респондентів: чим частіше людина ходить до церкви, тим правіше вона оцінює свої політичні погляди.

Коефіцієнт фактору «відвідування служб» в Україні становить -0,103, що є другим за величиною показником серед досліджуваних країн після Польщі (-0,378). Попри від'ємний знак коефіцієнту, стверджується пряма залежність, оскільки найменшому показнику питання щодо відвідування служб дорівнює найбільше значення шкали (відвідую службу частіше, ніж раз на тиждень). Цікаво, що показники росії (0,047) та білорусі (0,074) демонструють обернений зв'язок, що може свідчити про наступне: чим рідше респондент відвідує службу

тим правіші його погляди. Також згідно з результатами аналізу, у білорусі віра в Бога впливає на політичне самовизначення.

Окрім цього підтвердилося, що вік респондента впливає на те, як людина схильна оцінювати свої політичні погляди. Цікаво, що в Україні, росії та Болгарії було виявлено обернену залежність: чим молодший респондент тим більш праві у нього політичні погляди.

Отже, оскільки християни схильні до традиційних цінностей та їхні релігійні практики впливають на визначення політичних преференцій, можна вважати, що гіпотеза (H5) підтвердилася. А також з'ясувалося, що фактор релігійності має більший вплив на залежну змінну, ніж вік у всіх п'яти досліджуваних країнах.

Таблиця №9. Зв'язок релігійного чинника та самовизначення політичних поглядів.

	Україна N= 1528 R sq.= 0,019		Польща N= 977 R sq.= 0,148		росія N= 2052 R sq.= 0,012		білорусь N= 827 R sq.= 0,020		Болгарія N= 938 R sq.= 0,092	
Коефіцієнти	B	Sig.	B	Sig.	B	Sig.	B	Sig.	B	Sig.
Вік	-0,011	0,001	0,014	0,001	-0,006	0,030	0,009	0,026	-0,046	0
Освітній рівень	0,024	0,451	-0,126	0	-0,015	0,565	-0,063	0,079	0,092	0,066
Відвідування служб	-0,103	0,002	-0,378	0	0,047	0,039	0,074	0,045	-0,075	0,166
Суб'єктивна релігійність	-0,057	0,710	-0,127	0,592	-0,094	0,630	0,040	0,767	0,057	0,805
Віра в Бога	0,107	0,626	-0,342	0,387	0,445	0,124	0,419	0,041	0,345	0,248

Джерело: спільний масив даних «Європейського дослідження цінностей» та «Світового дослідження цінностей» протягом 2017-2020 рр.

3.2.1. Регресійний аналіз №2: зв'язок релігійного чинника та політичної активності.

Наступний аналіз досліджує наявність зв'язку між релігійним чинником та політичною активністю респондента. В якості залежної змінної було створено індекс, який об'єднав кілька питань, що вимірювали політичну активність:

«Тепер я назву Вам деякі форми політичної участі, доступні людям через Інтернет або соціальні мережі, наприклад, Фейсбук або Твіттер, а Ви скажіть мені по кожній, чи доводилося Вам робити це, або Ви могли б зробити це, або Ви ні в якому разі не стали б це робити?»

1. Пошук інформації про політику та політичні заходи.
2. Підписування електронних звернень, петицій.
3. Агітація інших людей влаштувати або взяти участь у будь-якій політичній акції.
4. Організація політичних акцій, заходів, протестів.

Згідно з регресійною моделлю та гіпотезою (H6), релігійний фактор впливає на схильність до здійснення політичної активності респондентів: релігійні люди є більш активними політично.

Відповідно до аналізу (див. Таб. 10), можемо підтвердити регресійну модель, яка виявилася значущою. Зростання значення індексу свідчить про політичну активність у досліджуваних країнах, а в протилежному випадку про пасивність у сфері розподілу влади у державі. Регресія доводить, що є зв'язок між релігійними показниками та політичною активністю респондентів, проте в різних країнах різні фактори мають більший чи менший вплив на залежну змінну. Наприклад, у білорусі лише один релігійний показник (віра в Бога) впливає на політичну активність громадян країни, на відмінну від Болгарії, у якій усі досліджувані фактори більшою чи меншою мірою позначаються на політичних практиках респондентів. Єдиною країною, в якій не зафіксовано впливу жодної з релігійних змінних, виявилася росія.

Одним з найбільш значимих серед релігійних показників виявився фактор частоти відвідування служб, адже було зафіксовано його вплив на здійснення політичних практик в Україні, Польщі та Болгарії з майже однаковою силою зв'язку, проте в країні з католицькою більшістю зафіксовано обернену залежність. Також більшою мірою віра в Бога відображається на тому, яку політичну активність здійснює респондент в Україні, білорусі та Болгарії (коефіцієнт свідчить про те, що невіруючі болгари більш схильні до політичної

активності, ніж віруючі). Найменший, проте все ж значимий вплив на політичні практики людей пов'язаний з суб'єктивною оцінкою релігійності, що підтвердилося у Польщі та Болгарії, але в обидвох випадках виявилось, що чим більш релігійна людина, тим вона пасивніша у сфері розподілу державної влади

У ході аналізу також було доведено значимість соціально-демографічних змінних в моделі. Вік респондента негативно впливає на його політичну активність в усіх країнах, окрім білорусі: чим молодший респондент, тим вищий показник його політичної активності. В той час коли рівень освіти позитивно відображається на політичних практиках громадян у кожній державі, окрім Польщі. Варто зауважити, що у всіх випадках зафіксовано, що чим вищий рівень освіти в людини, тим більш політично активною є її поведінка.

Таблиця №10. Зв'язок релігійного чинника та політичної активності.

	Україна N= 2030 R sq.= 0,067		Польща N= 1136 R sq.= 0,160		росія N= 2837 R sq.= 0,017		білорусь N= 1265 R sq.= 0,024		Болгарія N= 971 R sq.= 0,076	
Коефіцієнти	B	Sig.	B	Sig.	B	Sig.	B	Sig.	B	Sig.
Вік	0,003	0	0	0	0,001	0,007	0	0,786	0,003	0,004
Освітній рівень	-0,052	0	-0,078	0,580	-0,023	0	-0,029	0	-0,053	0
Відвідування служб	0,025	0	-0,027	0	-0,002	0,627	-0,001	0,937	0,023	0,009
Суб'єктивна релігійність	-0,005	0,852	-0,138	0,002	-0,015	0,666	0,008	0,727	-0,101	0,012
Віра в Бога	0,092	0,023	-0,004	0,961	0,023	0,648	0,084	0,026	-0,181	0,001

Джерело: спільний масив даних «Європейського дослідження цінностей» та «Світового дослідження цінностей» протягом 2017-2020 рр.

Висновки з Розділу III

У розділі роботи представлений вторинний аналіз даних, який був проведений у середовищі SPSS на основі бази сьомої хвилі «Світового

дослідження цінностей» за участю України. У ході кількісного аналізу було здійснено одновимірні та двовимірні розподіли.

В якості залежних змінних, що визначали політичну активність населення сучасної України було розглянуто готовність респондентів голосувати на виборах до Верховної ради України або на виборах Президента України та їхню готовність голосувати за конкретну політичну партію. Незалежними індикаторами виступали змінні, що визначали індивідуальну релігійність респондентів, операціоналізовані в запитальнику, як частота відвідування релігійних служб, частота здійснення молитви, конфесійна приналежність та самооцінка релігійності учасників дослідження.

Проведений аналіз підтверджує припущення (H1), що рівень задекларованої релігійності українців є значно вищим, ніж показник виконання релігійних практик (відвідування служб, здійснення молитви). Адже хоча й більшість громадян України належать до певної конфесії та оцінюють себе, як «релігійних людей», проте водночас в середньому пересічний українець відвідує служби лише кілька разів на рік (на релігійні свята).

Гіпотеза (H2) також справдилася. Найбільш політично активними є громадяни, що відвідують релігійні служби щотижня, а найнижчий показник готовності «завжди» голосувати на виборах серед респондентів, що майже ніколи не бувають у церкві. Отже, чим частіше індивід відвідує релігійні служби, тим вищим є рівень його громадянської відповідальності, що позитивно позначається на рівні його політичної участі (готовності голосувати на виборах національного рівня).

Згідно з аналізом, можна стверджувати, що існує зв'язок між конфесійною приналежністю та здійсненням політичних практик (H3). Наприклад, прихожани однієї церкви мають схильність проявляти схожу політичну активність, оскільки вони беруть участь в тих видах активності, які схвалюються та підтримуються в межах їхньої релігійної громади.

Дослідження також підтвердило гіпотезу (H4), оскільки аналіз виявив, що представники певної конфесії схильні підтримувати одну й ту ж політичну

партію. Тобто можна стверджувати, що є зв'язок між конфесійною приналежністю та політичними перевагами населення сучасної України.

Та врешті, в результаті регресійного аналізу підтвердилися останні досліджувані гіпотези Н5 та Н6. Було доведено, що релігійний показник (а саме відвідування служб) має вплив на те, як респондент визначає свої політичні погляди, до яких течій він себе відносить – правих чи лівих. Підтвердилося, що більш релігійні люди, які частіше відвідують церкву схильні оцінювати свої погляди, як праві. Також в ході подальшого аналізу було зафіксовано вплив релігійних показників (відвідування служб, самооцінка релігійності, віра в Бога) на схильність до політичної участі у досліджуваних країнах. Можна стверджувати, що в Україні респонденти, які часто відвідують служби та вірять в Бога є більш політично активними. Цікаво, що фактор релігійності у двох аналізах продемонстрував більший вплив на залежну змінну, ніж соціально-демографічні показники.

Отже, здійснений аналіз та підтверджені гіпотези дають підстави вважати, що є залежність між релігійним та політичним чинниками.

Висновок

Роль релігії в сучасності все ще займає вагоме місце у соціо-культурних взаємодіях, а «ринок релігійних послуг» щороку збільшує пропозицію, щоб відповідати попиту суспільства.

Соціологічний підхід вивчення релігії полягає у з'ясуванні «чим» феномен релігії є і «що він робить», тобто як впливає на суспільство. Дослідники акцентують увагу на спостережуваних ззовні ознаках релігійності, проявах поведінки вірянина, а не на його трансцендентних переконаннях. У роботі було розглянуто поняття релігійність, як набір релігійних характеристик, що включають конфесійну приналежність, виконання релігійних практик (таких, як здійснення молитви і відвідування храмів) та самооцінка власної релігійності. Український релігійний контекст є особливим та цікавим для аналізу, оскільки в державі присутній релігійний плюралізм та жодна з конфесій не займає домінуюче місце. В основному населення України сповідує християнство, зокрема православ'я.

Політичні інститути також займають важливе місце в соціальній структурі. Активна політична діяльність дає пересічному громадянину можливість впливати на владу та бути залученим у державотворчі процеси. Схильність до політичного вибору та участі є складовою політичних орієнтацій. Активність в сфері розподілу влади варто розглядати в розрізі електоральної поведінки (голосування, партійна робота, підтримка політичних сил) та неелекторальної (відвідування публічних демонстрацій, мітингів, підписування петицій). Одним з ключових факторів формування практик у сфері політики є відтворення прийнятої в державі чи громаді політичної культури. Оскільки релігійна культура тісно включена в політичну, то прихожани однієї конфесії більш схильні розділяти політичні погляди, які поширені і схвалюються цінностями та нормами в межах його релігійної общини.

Дослідження релігійного та політичного ландшафтів виявило, що в Україні простежується виразний регіональний характер конфесійної приналежності і чіткий регіональний розподіл прихильності до різних

політичних партій. Проте аналіз наукових публікацій продемонстрував, що проблематика зв'язку релігійного та політичного чинника в Україні, потребує глибшого розгляду і більш детального опрацювання, оскільки чимало джерел містили застарілі та неактуальні дані.

У наступній частині роботи був представлений вторинний статистичний аналіз, здійснений у середовищі SPSS на основі бази даних сьомої хвилі «Світового дослідження цінностей» за участю України. У ході кількісного аналізу було здійснено одновимірні та двовимірні розподіли. В якості залежних змінних, що визначали політичні орієнтації населення сучасної України було розглянуто готовність респондентів голосувати на виборах до Верховної ради України або на виборах Президента України та їхню готовність голосувати за конкретну політичну партію. Релігійність розглядалася як незалежний фактор дослідження. У запитальнику вона була операціоналізована, як частота відвідування релігійних служб, частота здійснення молитви, конфесійна приналежність та самооцінка релігійності учасників дослідження.

Проведений аналіз підтверджує сформульовані гіпотези. Оскільки було виявлено, що існує розрив між декларативною та практичною релігійністю українців. Також можна стверджувати, що індивіди, які активніше залучені в життя своєї конфесії (відвідують служби раз на тиждень), мають вищий показник політичної участі (готовності голосувати на виборах). Тобто віряни, які продемонстрували більш активну релігійну участь, виявилися більш залученими у політичне життя своєї громади.

Щодо конфесійної приналежності та політичної участі українців, то розподіл відповідей продемонстрував, що представники однієї (наприклад, греко-католицької) деномінації більш схильні проявляти схожу політичну активність. Так само було виявлено зв'язок між релігійною афіліацією та політичними преференціями населення сучасної України. Ймовірно, це пов'язано з тим, що індивіди в межах конфесії розділяють спільну систему цінностей та норм, що позначається на їхніх політичних переконаннях і

виражається у готовності підтримувати політичну силу, яка відтворює схожі установки у своїй діяльності.

Далі в роботі було застосовано більш глибокий метод статистичного аналізу – множинну лінійну регресію у порівняльному розрізі між 5 країнами з посткомуністичним минулим. Аналіз здійснювався на основі спільної бази даних останніх хвиль Світового та Європейського дослідження цінностей. Результати України порівнювалися з Польщею, Болгарією, росією та білоруссю.

Регресійний аналіз підтвердив, що відвідування служб як один з проявів релігійності індивіда впливає на те, як респондент визначає свої політичні орієнтації. Респонденти, які більш активно залучені в релігійне життя громади, дотримуються релігійних практик - відвідують церкву, схильні оцінювати свої політичні погляди, як праві. Підтвердження досліджуваної гіпотези також доводить і тісний зв'язок між політичною та релігійною культурами, адже на межі, де цінності двох збігаються – є підтримка людей.

Останній вторинний статистичний аналіз довів, що такі релігійні показники, як відвідування служб, самооцінка релігійності, віра в Бога впливають на схильність до політичної участі у Польщі, Україні, Болгарії та білорусі. У росії вплив релігійних змінних не зафіксовано. Українці, які часто відвідують служби та вірять в Бога, згідно з аналізом, продемонстрували вищий рівень політичної активності.

У ході дослідження також було виявлено, що фактор релігійності впливає на політичні орієнтації українців більше, ніж їхній вік та освіта (соціально-демографічні показники).

Отже, статистичний аналіз підтвердив гіпотези дослідження, що дає підстави вважати, що є залежність між релігійними та політичними чинниками серед населення сучасної України.

Список використаної літератури

1. Докаш, В.І. (2016). *Плюралізм, поліконфесійність та розвинута релігійна мережа – фактори попередження міжконфесійних конфліктів (за результатами соціологічних досліджень)*. (Релігія та Соціум. Міжнародний часопис). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2016. – №3-4 (23-24), с. 130-138.
2. Дюркгайм Е. (2002). *Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії*. Пер. з фр. Г. Філіпчук, З. Борисюк, наук. ред. Т. Метельова. Київ: Юніверс.
3. Єленський, В.Є. (2005). *Релігійність в Україні: характер і напрямки змін*. Українське релігієзнавство №3 (35).
4. Кутирьова В. І. (2009). *Політичні орієнтації як соціологічне поняття*. (Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2009, № 881). Харків: Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна, 2009, с. 103-107. Взято з: <https://core.ac.uk/download/pdf/46589436.pdf>
5. Лазаренко, І. (2015). *Актуалізація Соціологічного Дослідження Структури Релігійної Організації в Україні*, (Релігія та Соціум №1-2 (17-18)). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т.
6. Паращевін М. (2009). *Релігія та релігійність в Україні*. За ред. С. Макеєва. Переднє слово О. Іващенко.: Інститут політики, Інститут соціології НАН України. 68 с. Взято з: https://polityka.in.ua/userfiles/religiya_i_religiynist_v_Ukraini_2008.pdf.
7. Спренне, А. (2017). *Соціологічні теорії політичної поведінки в аналізі впливу релігії на політику*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
8. Вебер, М. (1990). *Избранные произведения*. Пер. с нем./ Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл П. П. Гайденко. Москва: Прогресс. Взято з: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/vebizbr/08.php

9. Вебер, М. (1990). *Протестантская этика и дух капитализма. Избранные произведения*. Т. 3. Москва. Взято з: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Veb_PrEt/index.php
10. Вебер, М. (1996). *Основные социологические понятия. Западно-европейская социология XIX-начала XX веков*. – Москва, с. 455-491.
11. Кулькова, А. Ю. (2014). *Влияние религиозности на политическое участие в современной России*. (Маг. дис.) Москва: Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики».
12. Липсет М. (2016). *Политический человек: социальные основания политики*. Пер. с англ. Е. Г. Генделя, В. П. Гайдамака, А. В. Матешук. Москва: Мысль.
13. Маркс, К., Энгельс, Ф. (1955). *О религии*.
14. Мертон Р. (2006) *Социальная теория и социальная структура*. Москва: АСТ, Хранитель.
15. Парсонс Т. (1998). *Система современных обществ*. Москва: Наука.
16. Сидоров, В. Г. (2016). *Противоречивая природа государственной власти (о взглядах К. Маркса и М. Вебера)*. Историческая и социально-образовательная мысль, 8 (3-2), 13-18. Краснодар: Кубанский государственный ун-т.
17. Сорокин П. А. (1992). *Человек. Цивилизация. Общество*. Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: пер. с англ. – Москва: Политиздат – 543 с.
18. Соколов, В. В., Асмус, В. Ф., Богатов, В. В. и др. (1970). *Европейская философия от эпохи возрождения до эпохи просвещения*. Антология мировой философии в 4-х т. – Т. 2. Москва: Мысль.
19. Ставский, В. Н. (2013). *Типология социальных конфликтов в концепции Р. Дарендорфа*, Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук: сборник статей Международной научно-практической конференции.

Могилев: МГУ имени А. А. Кулешова. Взято з:

<http://libr.msu.by/handle/123456789/2019>

20. Угринович, Д. М. (2009). *Современная англо-американская социология религии (основные направления и проблемы)*». ИНА – Институт религиоведения АОН при ЦК КПСС.
21. Шумпетер, Й. А. (1995). *Капитализм, Социализм и Демократия*. Пер. с англ. /Предисл. и общ. ред. В. С. Автономова. Москва: Экономика, 540 с.
22. Almond, G. A. (1956). *Comparative political system*. Journal of Politics №18 p. 396.
23. Almond, G.A., Verba S. (1963). *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 562 pp.
24. Batson, C.D. (1976). *Religion as prosocial: Agent or double agent?* Journal for the Scientific study of Religion № 29.
25. Berger, P.L. (1999). *The desecularization of the world: Resurgent religion and world politics*. Grand Rapids, Mich: Wm. B. Eerdmans Publishing, 135 p.
26. Casanova, J. (2009). *The Secular and Secularisms*. Social Research: An International Quarterly, vol. 76 no 4. Retrieved from: Project MUSE muse.jhu.edu/article/527711
27. Chaves M. (1994). *Secularization as declining religious authority*. Social forces. № 3. pp. 749–774.
28. Coser, L. A., Rosenberg, B. (Eds.). (1957). *The Functions of Social Conflict*. Sociological Theory: a Book of Readings. New York, p. 199–203.
29. Dobbelaere, K. (2009). *The meaning and scope of secularization*. The Oxford Handbook of the Sociology of Religion.
30. Greeley, A. (1994). *A religious revival in Russia?* Journal for the Scientific Study of Religion № 3. pp. 253–272.
31. Norris, P., Inglehart, R. (2011). *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. New York: Cambridge University Press, 329 p.
32. Stark, R. (1999). *Secularization, rip* // Sociology of religion. № 3.

33. Swatos, W.H., Christiano, K.J. (1999) *Introduction—Secularization theory: The course of a concept*. *Sociology of religion* № 3. pp. 209–228.
34. Verba, S., Nie, N.H. (1972). *Participation in America: Social equality and political democracy*. New York.
35. Wald, K.D., Owen, D.E. & Hill, S.S. (1990). *Political cohesion in churches*. *The Journal of Politics* № 1, pp. 197–215.
36. Warner, R.S. (1993). *Work in progress toward a new paradigm for the sociological study of religion in the United States*. *American journal of Sociology*. pp. 1044–1093.
37. Wielhouwer, P.W. (2009) *Religion and American Political Participation*. *The Oxford Handbook of Religion and American Politics*.
38. Український центр європейської політики. (2020). *Світове дослідження цінностей 2020 в Україні (Звіт)*. Взято з: <http://ucerp.org.ua/doslidzhennya/world-values-survey-2020-in-ukraine.html>, 9 ст.
39. Центр Разумкова. (2018). *Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: 2010-2018рр. (інформаційні матеріали)*. Взято з: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf.
40. Центр Разумкова. (2019). *Держава і церква в Україні-2019: Підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали)*. Взято з: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf.
41. Центр Разумкова. (2020). *Конфесійна та церковна належність громадян України (січень 2020 р.)*. Взято з: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/konfesiina-ta-tserkovna-nalezhnist-gromadian-ukrainy-sichen-2020r>.

Бази даних:

1. Haerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano J., M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.). 2020. World Values Survey: Round Seven - Country-Pooled Datafile. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WWSA Secretariat. doi.org/10.14281/18241.1
2. EVS/WVS (2022). European Values Study and World Values Survey: Joint EVS/WVS 2017-2022 Dataset (Joint EVS/WVS). GESIS Data Archive, Cologne. ZA7505. Dataset Version 3.0.0, doi:10.4232/1.13899